

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ОХОРОНИ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ ПАМ'ЯТОК «ВЕЛИКИЙ ДИВЛИН»

П. С. Шидловський,
кандидат історичних наук,
Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка,
асистент кафедри

М. О. Хоптинець,
директор Липниківського краєзнавчого музею

Комплекс пам'яток кам'яного віку та давньоруського часу поблизу сіл Бучмани та Великий Дивлин (Житомирська обл.) було відкрито краєзнавцем, вчителем історії середньої школи с. Липники Лугинського району Хоптинцем М. О. у 2006 р. Протягом 2007–2009 рр. дослідження комплексу проводились спільною експедицією Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України (ДНЦЗКСТК) та Кафедрою археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Результатом досліджень стало виявлення низки пам'яток, які відносяться до різних хронологічних рівнів: 1) шість скупчень палеолітичних знахідок, представлених крем'яними виробами (Вел. Дивлин I, скупчення А–Е); 2) поселення ранньослов'янського — давньоруського часу (Вел. Дивлин II, «Гора Дивлинська»); 3) давньоруське городище («Гора Султанка») та посад навколо нього. Попередні результати вивчення пам'яток були викладені в наукових звітах, виступах на конференціях та частково опубліковані [1, с. 86–95; 2, с. 263–265].

Адміністративно пам'ятки знаходяться на землях Великодивлинської с. р. Лугинського району Житомирської обл. Територія городища не розпайована. Використовується під сінокіс. Територія поселення Великий Дивлин II «Гора Дивлинська» належить до Великодивлинського лісництва Лугинського районного лісгоспу — обсаджена деревами по краях та не використовується. Територія давньоруського поселення та пізньопалеолітичних стоянок на сьогоднішній день розпайована між мешканцями с. Великий Дивлин і зайнята городями (*рис. 1*).

Топографічно комплекс розташовується в 1 км на Пн-Сх від хат с. Бучмани. Городище та поселення займають два окремих природних підвищення на відстані бл. 220 м одне від одного (місцеві назви — «Гора Султанка» (бл. 7 м висотою) та «Гора Дивлинська» (бл. 9 м висотою), складених

супіском та мергелем. «Гора Султанка» має відмітку 200,6 м над рівнем моря. Між цими природними утвореннями та у підніжжі «Гори Дивлинської», по краю давньої тераси, розташовуються скупчення знахідок, що належать до палеолітичного часу, а також територія поширення давньоруського посаду (рис. 2).

Великий Дивлин I. Шість скупчень артефактів, що віднесено до доби пізнього палеоліту, виявлено за знахідками підйомного матеріалу у вигляді виробів з кременя. З 2007 по 2009 р. було проведено шурфування та часткові розкопки скупчень А, Д та Е, виявлено значну кількість крем'яних виробів, на двох пам'ятках зафіксовано культурний шар, що дозволило зробити певні висновки щодо стратиграфічних умов, особливостей планіграфії, технології виготовлення знарядь.

Підйомний матеріал скупчення А зібрано в 80 м на Пн від урочища «Гора Дивлинська» з площі 10х15 метрів. З метою з'ясування стратиграфії та дослідження культурного шару пам'ятку досліджено шурфуванням у 2007 р. та розкопом в 2008 р. На глибині 0,4–0,5 м від денної поверхні виявлено культурний шар доби палеоліту. Про залягання матеріалу «in situ» свідчить розміщення виробів горизонтально на стародавній денній поверхні у верхньоплейстоценових супісках та наявність трьох випадків ремонту — «склеюк» з різних сколів. Близькість культурного шару до сучасної поверхні пояснюється високим топографічним розташуванням пам'ятки та розвіюванням верхніх шарів ґрунту.

Загальна кількість крем'яних виробів з скупчення А, виявлених в ході досліджень 2006–2009 рр., становить 737 екз., що походять з підйомного матеріалу, шурфа та розкопу, представлених як відходами виробництва, так і знаряддями праці. Серед відходів виробництва найчисельнішу групу складають відщепи (493 екз.). Також наявні фрагменти 55 пластин. Нуклеуси представлені 28 цілими екземплярами та нуклеподібними уламками (15 екз.). Знаряддя праці (99 екз.) представлені ретушованими відщепами (34 екз.) та пластинами (24 екз.), скребками (9 екз.), різцями (13 екз.), скобелями (9 екз.), проколками (3 екз.) та мікроінвентарем. Серед мікроінвентарю наявні дистальний фрагмент вістря, два фрагменти пластинок з притупленим краєм та тронкована пластинка (рис. 3).

За характером матеріалів та планіграфічними спостереженнями можна зробити висновок, що розкопом відкрито частину виробничої ділянки з обробки кременя. Серед матеріалів переважають відходи виробництва знарядь праці та нуклеуси.

Технологічні характеристики свідчать про досить розвинений етап в рамках пізнього палеоліту і про епіграветський шлях розвитку загалом. Найближчими аналогіями виступають епіграветські комплекси північ-

ної Житомирщини, що розташовані на південному краї Овруцько-Словечанського кряжу — Довгиничі [3, с. 309; 4, с. 42–46], Збраньки [5, с. 248–251] та Шоломки 1 [6, с. 78–85]. Таким чином, за характерними ознаками в технології обробки крем'яної сировини пам'ятку Великий Дивлин можна віднести до «овруцького» варіанту епігравету [7, с. 101, 104, 107–109].

В якості сировини використовувався якісний темно-сірий з білястими включеннями волинський креміль з вапняковою кіркою. Більшість виробів має світло-блакитну патинізацію. Великі розміри первинних відщепів свідчать про наявність родовищ цієї сировини поблизу пам'ятки, що значним чином вплинуло на своєрідність технології первинного розколювання на стоянці [8, с. 31]. Попередньо пам'ятка була інтерпретована в якості тимчасового поселення пізньопалеолітичних мисливців, що складалось з одного господарсько-побутового комплексу [9, с. 9]. Попереднє датування за технологічними особливостями обробки сировини — 16–14 тис. років тому.

Скупчення Д розташовується в 88 м на Сх від урочища «Гора Дивлинська», на городах села, тож регулярно розорюється. Значна кількість археологічних знахідок (209 екз.) походить з підйомного матеріалу, зібраного з площі 15х15 метрів, що свідчить про досить чітку локалізацію та про значну руйнацію культурного шару пам'ятки. З метою з'ясування стратиграфічних умов залягання археологічних решток та ступеня руйнації пам'ятки закладено шурф 1х1 м. Крем'яні вироби палеолітичної доби зустрічались, починаючи з сучасної поверхні і до 60 см в глибину, в дисперсному стані, не утворюючи концентрацій ані в планіграфічному, ані в стратиграфічному відношенні.

Загалом колекція виробів з скупчення Д налічує 282 екземпляри; вона представлена як відходами виробництва, так і знаряддями праці. В якості сировини використовувався якісний темно-сірий з білястими включеннями волинський креміль з вапняковою кіркою. Більшість виробів непатиновано, але деякі мають світло-блакитну патину, що може свідчити про більш давній час їхнього виготовлення та про часткову змішаність комплексу.

Серед відходів виробництва (225 екз.) найчисельнішу групу складають відщепи (164 екз.). Також наявні пластини (38 екз.), нуклеуси та уламки (18 екз.). Знаряддя праці (51 екз.) представлені ретушованими відщепами (22 екз.), пластинами (17 екз.), скребками (5 екз.), різцями (2 екз.), скобелями (2 екз.) та проколками (2 екз.). До категорії мікроінвентарю віднесено два базальні фрагменти пластинок: з тронковою проксимальною частиною; з пласкою підтіскою по черевцю з боку відбивного бугорка та крайовим ретушуванням.

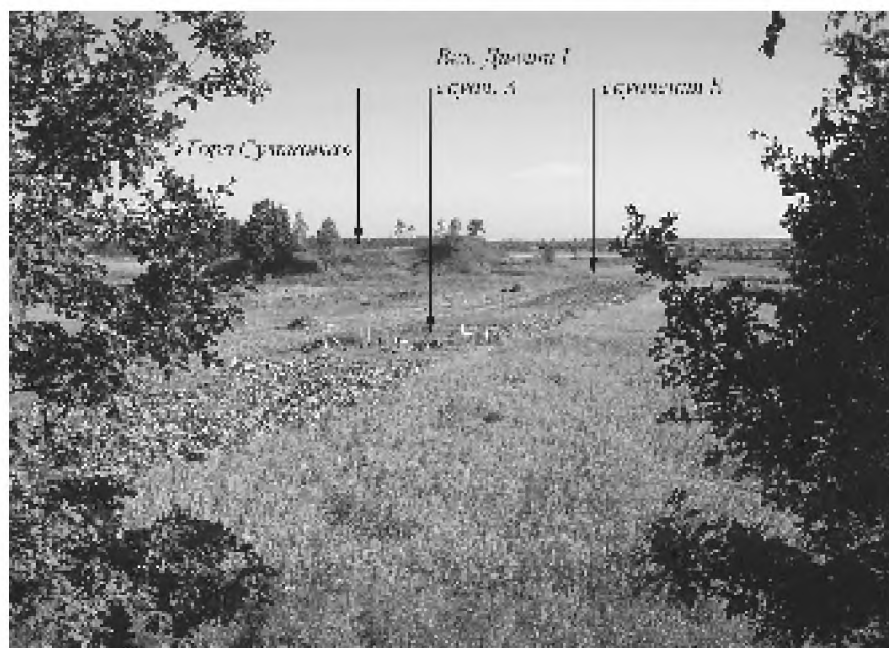

Рис. 2. Загальний вид на комплекс пам'яток з півдня

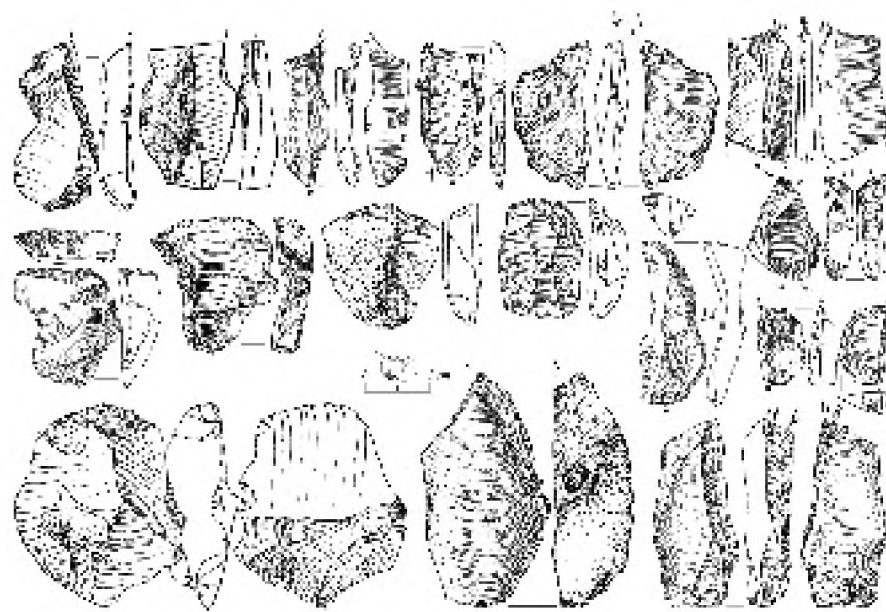

Рис. 3. Великий Дивлин I, скупчення А. Знаряддя праці з кременю

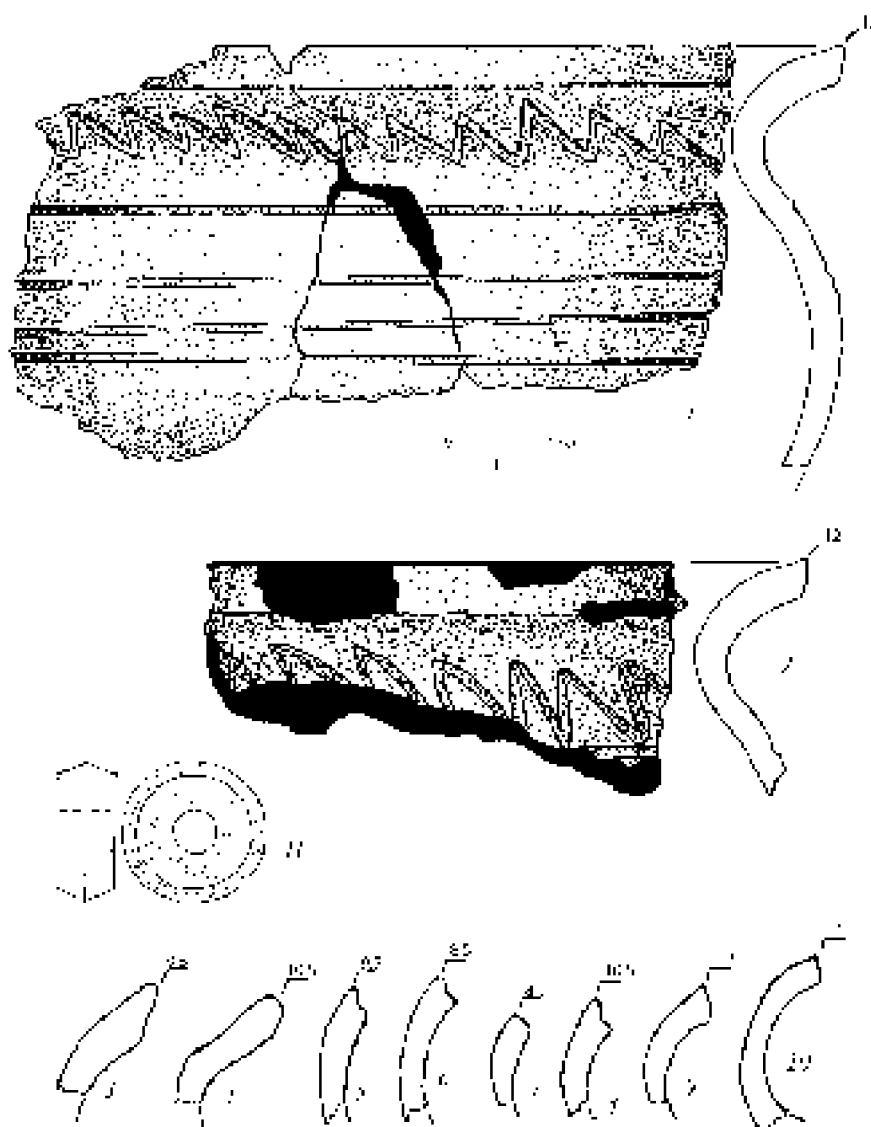

Рис. 4. Великий Дивлин II, «Гора Дивлинська»:

1-10 – вінця керамічного посуду;

11 – пірофілітове пряслице

Значний відсоток (бл. чверті всіх виробів) знарядь праці, що походять з шурфа, дають можливість зробити припущення, що шурфом досліджено частину зони активної господарської діяльності, можливо, житлової території, а скупчення Д являє собою зруйновану стоянку пізньопалеолітичної доби.

Скупчення Е розташовується в 21 м на Пд-Зх від урочища «Гора Дивлинська», знаходиться на пасовиську, не розорюється. По частині пам'ятки проходить ґрунтова дорога на с. Бучмани, а частина зайнята лісом широколистяних дерев. З підйомного матеріалу, зібраного з площі 15х25 м, походить незначна кількість археологічних знахідок, що свідчить про досить чітку локалізацію пам'ятки та про незначну руйнацію культурного шару.

На площі скупчення Е закладено розкоп загальною площею 9 кв. м. Культурний шар пам'ятки фіксується приблизно на 0,5 м від сучасної поверхні. Подібний характер залягання культурних решток характерний і для інших палеолітичних пам'яток Житомирського Полісся, які мають високе топографічне положення. Так, культурний шар Радомишльської стоянки залягав в сірувато-жовтому суглинку, який підстеляє сіруватий пісок, на глибині 0,6–0,8 м [14, с. 93; 15, с. 107–108]. Культурні рештки стоянки Шоломки 1 залягали у жовто-білястому суглинку на глибині 0,2–0,35 м [6, с. 78].

Насиченість культурного шару на дослідженій території виявилась неоднорідною — різко зростає в південному напрямку від 1–2 до 40 знахідок на квадратний метр. Подібна планіграфічна ситуація свідчить про чітку локалізацію комплексу, пов'язаного з активною господарською діяльністю, можливо, з житлом. Наявність чотирьох нуклеусів в компактному заляганні поза межами концентрації свідчить про різну функціональну специфіку ділянок пам'ятки, можливо — окремий виробничий комплекс по первинній обробці кременю.

Загальна кількість виробів з кременю з розкопу скупчення Е становить 116 екз.; вони представлені як відходами виробництва, так і знаряддями праці. Серед відходів виробництва наявні відщепи (50 екз.), пластини (21 екз.), лусочки (17 екз.) та нуклеуси (6 екз.). Вироби з вторинною обробкою представлені ретушованими відщепами (5 екз.), пластинами (7 екз.), пластинками (2 екз.), скребком, різцем, мікроінвентарем (2 екз.) та ретушером. Найбільшу увагу привертають знахідки мікролітів. Перший — вістря типу мікрогравет, оформлене обрубувальним ретушуванням по краю виробу та основи; загострене з проксимальної частини пластини. Другий виріб — низька трапеція на пластині, оформлена обрубувальним ретушуванням з боків та плавною виїмкою по верхньому краю виробу.

В якості сировини використовувався якісний темно-сірий з білястими включеннями волинський кремій з вапняковою кіркою. За характерними особливостями крем'яного інвентарю можна стверджувати про віднесення пам'ятки до заключного — фінального етапу в рамках палеоліту. Так, низькі трапеції «осокорівського» типу представлені на ряді пам'яток, що датуються давнім — середнім Дріасом в межах 14–12 тис. років тому [10, с. 32–35; 11, с. 157–163]. Серед пам'яток, в яких такі трапеції використовувались поряд з вістрями типу гравет та мікрогравет, слід назвати Осокорівку I (шар 3 В), Рогалик II, Царинку, Леонтіївку, Василівку-Прогон [12, с. 38–41; 13, с. 38–43]. Найближчою пам'яткою з таким типом мікролітів є стоянка Велика Бугаївка на території Київського Правобережжя [7, с. 127, 130]. На сьогоднішній день Великий Дивлин I, скупчення Е є найпівнічнішою пам'яткою такого типу.

Пам'ятки давньоруського часу «Гора Дивлинська» та «Гора Султанка». Великий Дивлин II («Гора Дивлинська») розташовується в 1 км на Пн-Сх від с. Бучмани, на території Великодивлинського лісництва Лугинського районного лісгоспу. На території підвищення «Гора Дивлинська» з метою пошуку нових археологічних пам'яток було розбито два шурфи. В шурфі № 1 площею 3х3 м було виявлено рештки заглибленого житла давньоруського часу, розмірами 2,9х2,4 м, у заповненні якого було виявлено біконічне прясло та точильний брусок з пірофілітового сланцю, залізний побутовий ніж. За профілем вінець, що були знайдені у заповненні об'єкта, він датується др. пол. IX — кін. X ст. Загальна кількість кераміки становить 102 фрагменти (рис. 4).

Шурф № 2 площею 2х2 м було розбито на схилі ур. «Гора Дивлинська». Було зафіксовано яму давньоруського часу. В межах заповнення знайдено гранітний розтиральник. За профілем вінець, що були виявлені у заповненні об'єкта, він датується др. пол. IX — кін. X ст. Кількість знайденої кераміки — 23 одиниці.

Таким чином, в 2009 році двома шурфами відкрито житлову споруду та яму господарського призначення, матеріали яких свідчать про належність пам'ятки до перехідного ранньослов'янського — давньоруського часу (IX–X ст.). Можна стверджувати, що площа природного підвищення «Гора Дивлинська» зайнята територією поширення культурного шару та об'єктів нової пам'ятки археології — поселенням IX–X ст. «Великий Дивлин II».

«Гора Султанка», відома як давньоруське городище серед місцевих краєзнавців ще з другої пол. XX ст., розташовується в 200 м на Пн від урочища «Гора Дивлинська», на території земель Великодивлинської сільської ради Лугинського району. За радянських часів більша частина пам'ятки була

знищена кар'єром по видобутку піску та пісковика. Лише в північній частині городища зберігся культурний шар. Під час огляду стану городища було виявлено нещодавно вириту яму неправильної форми розміром 0,9x1,03 м. З метою запобігання осипу частини культурного шару, встановлення його потужності та з'ясування стратиграфії було вирішено зачистити стінки ями і за її площею розбити шурф 1x1 м. У шурфі було зафіксовано частину давньоруського об'єкту, на дні якого виявлено фрагменти кісток тварин, а також точильний брусок з пірофілітового сланцю. За профілем вінець, що були знайдені у заповненні об'єкта, він датується серединою — другою половиною XI ст. Загальна кількість кераміки (з підйомним матеріалом) становить 90 одиниць. При візуальному огляді городища окрім кераміки було знайдено дві намистини зі скла темно-синього кольору.

Таким чином, протягом 2006–2009 рр. на території Великодівлинської сільради виявлено низку археологічних пам'яток, що становлять значну цінність з археологічної точки зору: шість стоянок палеолітичного часу, городище давньоруського часу з посадом та поселення IX–X ст.

На жаль, комплекс пам'яток археології не стоїть на обліку в Житомирській ОДА і не внесені до Реєстру нерухомих пам'яток культурної спадщини, що призвело до значної руйнації об'єктів культурної спадщини антропогенними та природними факторами. Так, ще в 60-ті рр. XX ст. центральна та південна частини давньоруського городища були зруйновані кар'єром по видобутку піску.

Незважаючи на те, що матеріали з палеолітичних стоянок були введені в науковий обіг і неодноразово ставали об'єктами спеціалізованих виставок в Київському національному університеті та в Археологічному музеї НАН України, в останні роки територія посаду городища та палеолітичних пам'яток виявилась розпайованою, що створює значні перешкоди для дослідників культурної спадщини. Так, в польовий сезон 2009 р. дослідження стоянки Великий Дивлин I-A не проводились з причини заборони проводити розкопки на розпайованій території з боку землевпорядника сільської ради, незважаючи на те, що дослідники археологічної спадщини мають право доступу до об'єктів при наявності необхідної дозвільної документації. «Об'єкт культурної спадщини, в тому числі щойно виявлений, до вирішення питання про внесення його до Реєстру підлягає охороні відповідно до вимог цього Закону (Закону України «Про охорону культурної спадщини»)…» (Розділ III, Ст. 14.2).

Прикро вразила ситуація, що склалась в 2008 р. під час проведення газопроводу ТОВ «Газсервіс» (м. Коростень) на землях Великодівлинської сільради. Під час огляду газопровідної траншеї комісією у складі

наукових співробітників ДНЦЗКСТК МНС України виявлено археологічні знахідки, що відносяться до палеолітичної епохи та давньоруського часу, про що було повідомлено керівництво ТОВ «Газсервіс». «Якщо під час проведення будь-яких земляних робіт виявлено знахідку археологічного чи історичного характеру, виконавець робіт зобов'язаний зупинити їхнє подальше ведення і протягом однієї доби повідомити про це відповідний орган охорони культурної спадщини та орган місцевого самоврядування, на території яких проводилися земляні роботи» (Закон України про охорону культурної спадщини. Розділ VI, ст. 36, 1). Але, незважаючи на попередження від Київського національного університету та ДНЦЗКСТК про культурну цінність археологічних об'єктів комплексу, газова траншея пройшла в безпосередній близькості від городища та зруйнувала частину палеолітичної пам'ятки Великий Дивлин I (скупчення Б). Виникає запитання: якою установою та коли було погоджено розпаювання земель та прокладання газопроводу через комплекс археологічної спадщини?

З огляду на ситуацію, що склалась, вважаємо за необхідне вжити відповідних заходів для забезпечення охорони пам'яток в Лугинському районі, сприяння паспортизації та найскорішого занесення комплексу археологічних пам'яток на території Великодिवлинської сільської ради до Реєстру нерухомих пам'яток культурної спадщини з метою запобігання руйнації археологічних об'єктів у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шидловський П. С., Опанасюк А. М., Хоптинець І. М. Нові знахідки палеолітичної доби на Житомирщині // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомишль та його історія» 3–4 жовтня 2006 р. — К.: «Корвін Пресс», 2008. — С. 86–95.
2. Переверзєв С. В., Хоптинець І. М., Шидловський П. С. Великий Дивлин — нова пам'ятка доби пізнього палеоліту на Житомирщині // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. / ІА НАН України. — К.: ВД «Академпериодика», 2009. — С. 263–265.
3. Гладких М. И. Исследование палеолита в Довгиничах // АО 1971 г. / ИА АН СССР. — М.: Наука, 1972. — С. 309–310.
4. Гладких М. И., Люрін І. Б. Дослідження Довгинецького палеолітичного місцезнаходження 1971 р. на Житомирщині // Археологія. — 1974. — Вип. 14. — С. 42–46.
5. Телегин Д. Я. Палеолитическая стоянка Збраньки на Житомирщине // СА. — 1980. — № 1 — С. 248–251.

6. *Нужний Д. Ю.* Нові дані про пізній палеоліт Овруцького краю // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини: Зб. наук. праць. — Вип. 2. — К.: НДІ ПОД Мінкультури України, 1998. — С. 72–90.
7. *Nuzhnyy Dmytro.* The Epigravettian variability of the middle Dnieper river basin // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомишль та його історія» 3–4 жовтня 2006 р. — К.: «Корвін Пресс», 2008. — С. 96–134.
8. *Shydlovskiy Pavlo S.* The influence of physical environment on the material culture of hunters (Epigravettian tradition) from Middle Dniepr area // Interactions homes-environment au Paléolithique supérieur récent en Ukraine. Colloque International Programme ANR «Mammouths» (Paris, Grande Galerie de l'Évolution, 3–4 décembre 2008). — Paris: Muséum National d'Histoire Naturelle, 2008. — P. 31.
9. *Шидловський П. С.* Культурна адаптація первісних мисливців Східної Європи (18–10 тис. років тому): Автореф. дис. канд. історичних наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Київський національний університет імені Тараса Шевченка / П. С. Шидловський. — К., 2008. — 19 с.
10. *Дворянинов С. А.* О типах древнейших трапезиевидных микролитов на юге Украины // Орудия каменного века. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 32–35.
11. *Манько В. А.* Проблемы финального палеолита юга Украины // С. Н. Бибииков и первобытная археология. — Спб.: ИИМК РАН, 2009. — С. 151–164.
12. *Залізник Л. Л.* Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація. — К.: Шлях, 2005. — Кам'яна доба України. — Вип. 8. — 184 с.
13. *Нужний Д. Ю.* Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. Удосконалення зброї первісних мисливців. — К.: КНТ, 2008. — 308 с.
14. *Шовкопляс І. Г.* Палеолітична стоянка Радомишль (попереднє повідомлення) // Археологія. — Вип. XVI. — К.: Наукова думка, 1964. — С. 89–102.
15. *Шовкопляс І. Г.* Радомишльская стоянка — памятник начальной поры позднего палеолита // Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы. — М.: Наука, 1965. — С. 104–116.

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ОХОРОНИ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ ПАМ'ЯТОК «ВЕЛИКИЙ ДИВЛИН»

П. С. Шидловський,
кандидат історичних наук,
Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка,
асистент кафедри

М. О. Хоптинець,
директор Липниківського краєзнавчого музею

Комплекс пам'яток кам'яного віку та давньоруського часу поблизу сіл Бучмани та Великий Дивлин (Житомирська обл.) було відкрито краєзнавцем, вчителем історії середньої школи с. Липники Лугинського району Хоптинцем М. О. у 2006 р. Протягом 2007–2009 рр. дослідження комплексу проводились спільною експедицією Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України (ДНЦЗКСТК) та Кафедрою археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Результатом досліджень стало виявлення низки пам'яток, які відносяться до різних хронологічних рівнів: 1) шість скупчень палеолітичних знахідок, представлених крем'яними виробами (Вел. Дивлин I, скупчення А–Е); 2) поселення ранньослов'янського — давньоруського часу (Вел. Дивлин II, «Гора Дивлинська»); 3) давньоруське городище («Гора Султанка») та посад навколо нього. Попередні результати вивчення пам'яток були викладені в наукових звітах, виступах на конференціях та частково опубліковані [1, с. 86–95; 2, с. 263–265].

Адміністративно пам'ятки знаходяться на землях Великодивлинської с. р. Лугинського р-ну Житомирської обл. Територія городища не розпайована. Використовується під сінокіс. Територія поселення Великий Дивлин II «Гора Дивлинська» належить до Великодивлинського лісництва Лугинського районного лісгоспу — обсаджена деревами по краях та не використовується. Територія давньоруського саду та пізньопалеолітичних стоянок на сьогоднішній день розпайована між мешканцями с. Великий Дивлин і зайнята городами (рис. 1).

Топографічно комплекс розташовується в 1 км на Пн-Сх від хат с. Бучмани. Городище та поселення займають два окремих природних підвищення на відстані бл. 220 м одне від одного (місцеві назви — «Гора Султанка» (бл. 7 м висотою) та «Гора Дивлинська» (бл. 9 м висотою), складених